

Marta Maciejewska

Uniwersytet Gdański

Wzajemne powiązania. Recenzja książki Bogusława Zmudzińskiego pt. *Twórczość filmowa Jana Švankmajera. Główne konteksty kulturowe i ideowe*

Czeski surrealista Jan Švankmajer to wszechstronny artysta, fascynujący pod wieloma względami. W swojej twórczości sięga po rozmaite, często nieprzystające do siebie estetyki, łącząc makabreskę z dziecięcym humorem czy animację polkatkową z grą aktorską. Jego filmy stanowią konsekwentny przejaw reżyserskiej działalności, a tym samym wyrazisty odautorski podpis pod każdym dziełem, które wychodzi spod ręki Czecha. Przez ostatnie lata regularnego pogłębiania wiedzy o twórczości Švankmajera zastanawiałam się, dlaczego właściwie jego dorobek filmowy – w niektórych kręgach uznawany wręcz za kultowy – nie doczekał się w Polsce opracowania książkowego. Czyżby surrealizm zwyczajnie przestał być modny? Wszak o Švankmajerze mówi się jako o „ostatnim surrealiście”, a on sam w jednym z wywiadów półzartem przyznaje, że odnosi wrażenie, jakby niektórzy rozmówcy patrzyli na niego z politowaniem, gdy przyznaje się do swojej artystycznej proveniencji¹. A może jednak chodzi o nasycenie filmów Czecha licznymi kontekstami, które trudno uporządkować czy odpowiednio

¹ Mówi o tym w jedenastym odcinku serialu *The History of Painting and Sculpture* wyprodukowanego przez Telewizję Czeską (można go znaleźć jako dodatek do wydanej przez BFI kolekcji filmów krótkometrażowych reżysera).

przeanalizować w potencjalnej publikacji? Sposób na to znajduje Bogusław Zmudziński, autor książki *Twórczość filmowa Jana Švankmajera. Główne konteksty kulturowe i ideowe*.

Wspomniana publikacja stanowi swoiste zwieńczenie opracowywania przez Zmudzińskiego filmowego dorobku Švankmajera. Badacz jest autorem jednych z najważniejszych w rodzimym piśmiennictwie publikacji na temat twórczości Czecha. Czytelnicy z pewnością pamiętają chociażby artykuł monograficzny *Jan Švankmajer we władzy przedmiotów, czyli pułapki społeczeństwa* (opublikowany w 2003 roku w książce *Autorzy kina europejskiego. Trzydzieści esejów poświęconych europejskim reżyserom filmowym* pod redakcją Grażyny Stachówny i Joanny Wojnickiej) oraz przeprowadzony przez Zmudzińskiego wywiad z reżyserem, który ukazał się na łamach miesięcznika „Kino” (2002, nr 4)². Warto podkreślić, że poza Zmudzińskim niewielu polskich autorów zdecydowało się na publikację tekstów o filmach Švankmajera (jego ostatni film *Owad [Hmyz]* z 2018 roku doczekał się w rodzimej prasie tylko jednej recenzji) – a już na pewno żaden z nich jak dotąd nie poświęcił temu artyście tak znaczącej liczby publikacji, co związany z Krakowem badacz.

Ciężko przeoczyć pierwszą, niezaprzeczalną wartość książki Zmudzińskiego: jest ona pierwszym polskim dłuższym wydawnictwem, poświęconym w całości twórczości filmowej Švankmajera. Jak dowiadujemy się zarówno ze spisu treści, jak i wstępu, publikacja stanowi zbiór artykułów badacza, które powstawały na przestrzeni kilkunastu lat, uzupełnionych i opracowanych ponownie. Jako czytelniczka znałam te teksty z pierwotnych źródeł – ukazywały się w takich czasopismach jak „Kwartalnik Filmowy”, „Studia Humanistyczne AGH” i „Estetyka i Krytyka”, a także jako rozdziały publikacji zbiorowych. Stykając się z tymi artykułami jeszcze przed ukazaniem się książki, niezależnie od siebie i w przypadkowej kolejności, miałam wrażenie ich wzajemnego powiązania: autor w kolejnych tekstach rozwijał zagadnienia poruszone w tych napisanych wcześniej, przez co można było zauważyć nieprzypadkowość w kolejności publikowania.

Książka – nie licząc wstępu i podsumowania – składa się z dziewięciu rozdziałów oraz apendyksu, w którego skład wchodzi wywiad Zmudzińskiego ze Švankmajerem oraz kilkunastonicowy szkic poświęcony filmowi *Wymiary dialogu* (*Možnosti dialogu*, 1982). Jak zapowiada tytuł publikacji, jej tematyka oscyluje wokół najważniejszych kontekstów, w ramach których można rozważać twórczość filmową czeskiego reżysera. Autor w kolejnych częściach książki odnosi obecne w dziełach Švankmajera znaczenia m.in. do manieryzmu (w szczególności

² Oba teksty można znaleźć w książce Zmudzińskiego.

ści spod znaku Giuseppe Arcimboldiego), przedstawień martwej natury, kolekcjonerstwa czy gabinetów osobliwości. Analizuje także twórczą postawę surrealisty wobec takich zagadnień jak cywilizacja, człowieczeństwo oraz ideologia, a ponadto odnosi jego dzieła do dorobku innych filmowców – Petera Weira, Waleriana Borowczyka i braci Quay.

Jak Zmudziński tłumaczy w podsumowaniu, zaproponowane przez niego opracowanie filmów Švankmajera jest jednym z wielu możliwych. Oczywiście twórczość filmową Czecha można by zanalizować na wiele różnych sposobów, jednak ten wybrany przez Zmudzińskiego wydaje się przemyślany, przejrzysty i zrozumiały. Każde z nadrzędnych przywołanych przez badacza zagadnień porządkuje bowiem opisywany materiał i otwiera nowe pola znaczeniowe. Na przykład zamiast koncentrować się na krótkich szkicach poświęconych konkretnym filmom (jak robi to Keith Leslie Johnson, autor wydanej w 2017 roku książki *Jan Švankmajer*), Zmudziński analizuje te filmy kilkakrotnie, w różnych rozdziałach i kontekstach.

Warto podkreślić, że książka Zmudzińskiego niesie nie tylko filmoznawcze wartości – badacz z niezwykłym wyczuciem odnosi dorobek surrealisty do zjawisk z pogranicza filozofii, kultury i historii sztuki (głównie malarstwa). Jednym z najciekawiej opisanych przez Zmudzińskiego estetycznych odwołań ewokowanych w twórczości filmowej Švankmajera jest manieryzm. W tekście *Giuseppe Arcimboldi – prekursor twórczości filmowej Jana Švankmajera* autor szczegółowo opisuje estetyczne i filozoficzne związki pomiędzy wybranymi filmami Czecha a charakterystycznymi portretami żyjącego w XVI wieku malarza oraz podkreśla, jak znaczący wpływ miał manieryzm na rozwój surrealizmu. Postać Arcimboldiego przywoływana jest zresztą niejednokrotnie na kolejnych stronach książki (również w tekście poświęconym powiązaniom animacji Švankmajera z przedstawieniami martwej natury).

Najbardziej interesujący i oryginalny w kontekście badań nad twórczością Švankmajera wydaje się jednak przedstawiony przez autora koncept zamkniętych przestrzeni w krótkometrażowych filmach surrealisty. Zmudziński, szczególnie analizując klaustrofobiczne miejsca, w których przedstawione są postaci filmów Czecha, w odniesieniu do ciemnej, ograniczonej przestrzeni obecnej na obrazach Arcimboldiego, zwraca uwagę na filozoficzne konotacje takich prezentacji. Jak badacz zauważa, analizując animację *Ciemność, światło, ciemność (Tma/Světlo/Tma, 1989)*: „Tym razem ponownie mieszkanie, a właściwie pokój jako izolowana przestrzeń, okaże się pułapką, a zarazem więzieniem, a w ostatecznym wymiarze całym światem, jak w żadnym innym filmie czeskiego surrealisty, dosłownym mikrokosmicznym odzwierciedleniem makrokosmosu” (Zmudziński, 2020, s. 145).

We wstępie Zmudziński krótko zaznacza, że skupi się głównie na krótkometrażowych filmach surrealisty. W zakończeniu częściowo wyjaśnia swoją motywację, stwierdzając, że „ranga dokonania Švankmajera byłaby nie mniej doniosła, gdyby jego twórczość filmowa ograniczyła się wyłącznie do realizacji pozostających w ilościowej przewadze animowanych filmów krótkometrażowych” (Zmudziński, 2020, s. 189). Rzeczywiście odniesienie do filmów pełnometrażowych twórcy jest w książce sporadyczne – Zmudziński przede wszystkim wspomina o tych realizacjach pełnometrażowych Czecha, które powstawały w XX wieku, pozostałe długie obrazy tego twórcy kwitując jednym zdaniem: „W dwóch pierwszych dekadach nowego wieku zrealizował kolejne trzy filmy pełnometrażowe, nie odnosząc już jednak porównywalnego sukcesu artystycznego i nie zdobywając sukcesu u publiczności” (Zmudziński, 2020, s. 22). Nawet jeśli *Szaleni* (Šílení, 2005), *Przeżyć swoje życie* (*Přežít svůj život*, 2010) i *Owad*³ (2018) nie wpisują się w filozoficzne czy estetyczne założenia autora, w moim przekonaniu jedno zdanie to za mało na podsumowanie blisko dwudziestoletniej pracy artystycznej Czecha. Dobrze byłoby rozwinąć wstęp książki o konkretne, odpowiednio złożone założenia metodologiczne – wówczas to uporządkowanie materiału byłoby bardziej przejrzyste dla czytelnika (szczególnie tego, który nie miał styczności z zawartymi w publikacji artykułami wcześniej, gdy były drukowane w czasopiśmie). Ponadto, mimo bogatej bibliografii dotyczącej m.in. filmu, sztuki i filozofii, zabrakło w książce odwołania do najnowszych ustaleń na temat twórczości filmowej Švankmajera – mam na myśli wspomnianą wcześniej monografię Keitha Lesliego Johnsona.

Powyższe uwagi nie umniejszają jednak wartości książki Zmudzińskiego. Wrażenie robią zarówno szerokie kompetencje interpretacyjne autora, umożliwiające mu wielorakie odczytanie filmowej twórczości Švankmajera, jak i jego zaangażowanie w popularyzowanie dorobku Czecha. We wstępie do publikacji znajdziemy bowiem osobistą historię autora – wieloletniego dyrektora artystycznego Międzynarodowego Festiwalu Filmowego Etiuda&Anima – zdradzającą kulisy jego fascynacji Švankmajerem, opisującą pierwsze seanse filmów Czecha, w których Zmudziński brał udział. Książka związanego z Krakowem badacza wynika zatem z wieloletniego autorskiego opracowywania filmografii „ostatniego surrealisty” oraz licznych spotkań i rozmów przeprowadzonych z tym twórcą.

³ W książce Zmudzińskiego tytuł tego filmu zapisany jest jako *Owady*, jednak w materiałach festiwalu i przeglądów oficjalny polski tytuł to właśnie *Owad*. Podobnie jest z zapisem tytułu filmu Švankmajera z 2000 roku: w książce jest przywoływany jako *Ociosanek*, a był dystrybuowany jako *Mały Otik*.

Bibliografia:

Johnson, K.L. (2017). *Jan Švankmajer*. Urbana–Chicago–Springfield: University of Illinois Press.

Maciejewska, M. (2018). *Owad*, „Ekran”, nr 6.

Švankmajer, J. (2001). *Síla imaginace. Režisér o své filmové tvorbě*. Praga: Mladá Fronta.

Zmudziński, B. (2020). *Twórczość filmowa Jana Švankmajera. Główne konteksty kulturowe i ideowe*. Kraków: Wydawnictwa AGH.

Abstract

The review focuses on Bogusław Zmudziński's monography devoted to the films of Jan Švankmajer, one of the most prominent surrealist artists. In his book, Zmudziński explores most important contexts of the director's work, such as mannerism (in relation to the paintings of Giuseppe Arcimboldi), the aesthetics of still life painting, cabinets of curiosities, or widely understood concept of freedom. The articles included in this publication are the results both of Zmudziński's long-term research, and his involvement in promoting Švankmajer's films.

Keywords: Švankmajer, Arcimboldi, surrealism, mannerism, short film